

УДК 37.013.42

DOI: 10.15587/2519-4984.2017.107972

РОЗРОБКА КРИТЕРІЇВ І ПОКАЗНИКІВ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УЧНІВ

© О. М. Василенко

У дослідженні виокремлено критерії і показники соціальної відповідальності школярів: когнітивний (морально-правова компетентність), ціннісно-самооцінний (цінності, етичні уявлення, соціально-значущі внутрішні мотиви, локус-контролю), емоційно-особистісний (емоції, якості), практично-діяльнісний (поведінка, активність, соціальна ситуація розвитку). Визначено рівні соціальної відповідальності школярів (високий, середній, низький), які характеризуються ступенем прояву, виваженістю, глибиною, дієвістю, соціальною значущістю, самостійністю

Ключові слова: соціальна відповідальність, учень, критерій, показник, рівень, локус-контролю, соціальна ситуація розвитку

1. Вступ

У формуванні цілісної особистості, відповідального громадянина центральне місце належить мікросередовищу (школа, сім'я, громада). Шкільний вік є найбільш сензитивним для формування в учнів моральних якостей, ціннісних орієнтацій, вчинків та поведінки, що регулюють прояви відповідальності. Виховання не лише відповідальності за себе, а й за розвиток і добробут країни та всього людства відображено в меті Концепції Нова українська школа (2016 р.). Саме мікросередовище впливає на розвиток соціальної відповідальності учнів в силу своїх соціально-виховних можливостей.

Висвітлення стану розвитку соціальної відповідальності в мікросередовищі передбачає обґрунтування критеріальної і діагностичної бази вивчення рівнів її сформованості у дітей шкільного віку. Для цього необхідно виділити ознаки, показники ступеня прояву даної особистісної характеристики.

2. Літературний огляд

Посилення в контексті глобалізації сучасних процесів у світовому просторі феномена соціальної відповідальності для розкриття нових можливостей розвитку індивіда в соціумі зумовило загострення відповідного інтересу вітчизняних дослідників. Питання соціальної відповідальності невід'ємно пов'язані з визначенням її суті в освітньому континуумі [1], розвитком суспільних та особистісних мотивів самореалізації дитини [2], впливом чинників зовнішнього і внутрішнього шкільного середовища [3], розумінням наслідків і змісту відчуженого власного світу у зовнішнє середовище, що віддзеркалює сутність людини з точки зору виконання нею моральних, правових вимог, у формі думок, переживань, оціночних критеріїв, поведінки [4]. Зазначимо, що не залежно від галузі дослідження, науковці підкреслюють, що розвиток відповідальності особистості, як необхідного регулятиву спільної життєдіяльності індивідів, може відбуватися тільки у середовищі, що характеризує відповідальність як соціальну категорію.

Показником активної розробки досліджуваної проблеми є те, що на початку XXI століття, присвячених висвітленню різних аспектів проблеми соціальної відповідальності. У межах дослідження науковцями було обґрунтовано критерії і показники рівнів

сформованості соціальної відповідальності майбутніх педагогів [5, 6], учнів молодшого [7], середнього [8] та старшого [9] шкільного віку, а також дітей з дев'янтною поведінкою [10]. У дослідженнях автори розглядають критерії і показники сформованості соціальної відповідальності у дітей конкретного шкільного віку окремо початкової, основної, старшої школи. Однак, соціальна відповідальність, як інтегрована якість, розвивається у дітей відповідно до їхніх психофізіологічних характеристик певного віку. Також відсутні дослідження соціально-педагогічного характеру, в яких було б презентовано критерії і показники саме розвитку соціальної відповідальності учнів відповідно до характеристики шкільного віку.

Обґрунтування критеріїв та рівнів сформованості соціальної відповідальності дозволить виявити ефективність розвитку досліджуваного феномена, порівняти мету й отриманий результат відповідно до психофізіологічного стану дитини у різні періоди шкільного віку.

3. Мета та задачі дослідження

Мета дослідження – визначення критеріїв соціальної відповідальності учнів та розкриття рівнів її сформованості у школярів відповідно до їхніх вікових особливостей.

Для досягнення мети були поставлені наступні задачі:

1. Виокремити критерії соціальної відповідальності учнів на основі аналізу наукової літератури.
2. Розкрити зміст кожного із критеріїв соціальної відповідальності дітей шкільного віку.
3. Охарактеризувати рівні сформованості соціальної відповідальності учнів відповідно до їхніх вікових особливостей.

4. Характеристика проблеми аналізу критеріїв, показників ступеня прояву соціальної відповідальності у школярів

Для повного аналізу соціальної відповідальності школярів у мікросередовищі необхідно оперувати відомостями, що характеризують якісний і кількісний аспекти її формування у шкільному віці. Тому визначимо критерії та показники, які повною мірою характеризують рівень сформованості цього феномену особистості дітей від молодшого до старшого шкільного віку.

У науковому аспекті під критерієм розуміють деяку найбільш загальну властивість, за якою міркують про те чи інше явище, що об'єднує в собі ряд простих показників, які, в свою чергу, можуть бути виявлені через ряд ознак, прикмет, що можуть безпосередньо спостерігатися та підлягати вимірюванню.

У ракурсі дослідження зазначимо, що для визначення критеріїв, рівнів та інших параметрів вивчення соціальної відповідальності виокремлюються види відповідальності: загальна (її існування та інтенсивність), конкретна (міра й об'єм її реалізації) [1]. Зазначимо, що тільки при наявності конкретної відповідальності актуалізується загальна, вона знаходить свій об'єкт застосування та відношення до суб'єктів діяльності. Загальна відповідальність визначається рівнем соціалізації, а конкретна – рівнем вихованості, вміннями, знаннями, навичками, які є показниками соціальної відповідальності.

У контексті обґрунтування сутності відповідальної поведінки школярів як результату профілактики їх девіантної поведінки в теорії виховання визначаються критерії (знання про соціальну дійсність, ціннісні орієнтації, соціальна активність та правомірна поведінка), показники (пріоритет загальнолюдських цінностей; усвідомлення соціальної цінності людини; дотримання норм здорового способу життя; толерантне реагування на різні життєві ситуації) відповідальної поведінки [10]. Що надає можливість виділити взаємозалежність рівнів сформованості відповідальної поведінки від типу школярів, щодо схильності їх до девіантної поведінки (достатній рівень характерний для активно-позитивного, базовий – соціально-нейтрального, середній – для пасивно-негативного і низький – соціально-негативного) [10].

Критерії, які ідентичні внутрішньому змісту компонентів вихованості відповідальності в учнів шестирічного віку, містять такі показники: когнітивний (знання про сутність відповідальності, моральні норми її дотримання, уявлення про обов'язки), емоційно-мотиваційний (позитивне ставлення до моральних норм та обов'язків, що регулюють прояв відповідальності) та діяльнісний (практичні вміння прояву відповідальності) [7]. Характерологічні показники розроблених критеріїв стали підґрунтям для виявлення чотирьох типологічних груп дітей, кожна з яких відповідала певному рівню вихованості досліджуваних якостей:

– низькому (носить ситуативний характер, репрезентується через зовнішні вимоги, прояви безвідповідальності, байдужості до результатів діяльності);

– середньому (наявність зовнішніх вимог, якої необхідно дотримуватися);

– оптимальному (потребу діяти за визначеними правилами і нормами, бажання зробити щось корисне, приємне);

– високому (інтеріоризована моральна якість, моральна поведінка, практична готовність до творчого, результативного виконання своїх обов'язків).

Для дослідження важливим є те, що автор розглядає ці рівні як характеристику динаміки саме розвитку відповідальності від санкцій (коли основним мотивом дії особистості є прагнення уникнути відповідальності за порушення загальноприйнятих норм чи не-

виконання свого доручення) через усвідомлення необхідності своїх дій та вчинків (основним мотивом виступає не страх, а бажання дитини діяти певним чином) до соціальної відповідальності (прагнення творчо, результативно виконувати свої обов'язки) [7].

У науковій літературі на основі змісту відповідальної поведінки та особливостей її прояву в умовах загальноосвітньої школи розроблено критерії та показники рівнів вихованості відповідальної поведінки в учнів середнього шкільного віку (7–8-х класів):

– соціально доцільний (знання прав і обов'язків, їх дотримання; соціальна активність);

– морально-етичний (ціннісне ставлення до інших, до себе, до предметного світу; керування морально-етичними принципами співжиття у соціумі; культура спілкування);

– особистісно конструктивний (вміння приймати рішення; здатність відповідати за наслідки власних дій; спрямованість на позитивну зміну власної поведінки) [8]. Також у дослідженні відповідно до визначених критеріїв та показників автором виявлено чотири рівні вихованості відповідальної поведінки в учнів 7–8 класів:

– зразковий (володіють знаннями про права і обов'язки учня і громадянина, виявляють до них інтерес і усвідомлено їх виконують, соціально активні, вміють приймати виважені рішення, відповідальні у навчальній діяльності, виявляють ціннісне ставлення до людей);

– ситуативний (інтерпретація знань про права та обов'язки, з точки зору власної корисності в кожній конкретній ситуації, ініціативні і активні при певній зацікавленості, усвідомлення можливостей результату власних дій, але не завжди виявляють силу волі у протистоянні різним спокусам і негативним впливам, не завжди об'єктивні в оцінці власних досягнень і поведінки, ображаються на зауваження);

– пасивно-виконавський (відсутність чіткого уявлення про права і обов'язки, отожднення їх з вимогами дорослих, байдужість до школи, спільної діяльності, до виконання доручення, ситуативне дотримання норм і правил поведінки);

– безвідповідальний (поверхневі знання про свої права та свідоме прагнення уникнути виконання обов'язків, низька навчальна успішність, не прогули, поступки всупереч моральним принципам, непередбачувані в емоційних реакціях, не переймаються своїм майбутнім) рівні [8].

Соціальну відповідальність старшокласників визначають як інтегральне особистісне новоутворення (генералізуючу якість), що характеризує соціальну типовість особистості, яка дотримуватися у своїй поведінці і діяльності загальноприйнятих у даному суспільстві соціальних норм, оцінювати себе, активно й соціально-значуще виявляти свої індивідуальні здібності, звітувати за власні дії та здійснювати самооцінку і самоконтроль. У структурі соціальної відповідальності старшокласників виділяють емотивний, когнітивний та практичний компоненти та визначають критерії та рівні її розвитку соціальної [9]. У зв'язку з цим до критеріїв відносять:

– усвідомленість соціально-значущих внутрішніх мотивів (самоствердження, самовизначення, самореалізації);

– глибину та міцність знань для адекватного розуміння соціальної взаємозалежності людини і суспільства та соціального визначення учнівської молоді;

– регуляцію поведінки та діяльності;

– точність соціальних (пізнавальних, предметно-перетворювальних, різнобічних), особистісних умінь старшокласників для оптимізації їхніх взаємин з однолітками, вчителями, близькими, старшими, довіллям для успішного включення у різнобічну діяльність [9].

До показників соціальної відповідальності дітей старшого шкільного віку відносять активну участь у вихованні громадських доручень, самостійність, здатність логічно завершувати справу, готовність прийти на допомогу іншим, співпереживання, виявлення внутрішньої мотивації (самопізнання, самоствердження, самовираження, самореалізація), здатність до самоконтролю дій, вчинків, почуттів, поведінки і діяльності на високому, середньому і низькому рівнях.

Зміст розглянутих критеріїв і показників показав, що не залежно від віку дітей, науковці за своєю сутністю природи соціальну відповідальність розглядають як новоутворення, яке розвивається у шкільному віці, і пов'язують із якісними психологічними змінами самих учнів, їхньої поведінки та впливом мікросередовища на дітей. Отже, критерії і показники соціальної відповідальності репрезентуються декількома визначальними ознаками: внутрішньою мотивацією, морально-етичними етичними переконаннями, глибокими знаннями, та достатньо сформованими вміннями соціально-значущих вчинків й адекватної поведінки та діяльності.

5. Результати досліджень та їх обговорення

Під критеріями сформованості соціальної відповідальності учнів розуміємо показники виявлення кожного з її компонентів: когнітивний, мотиваційний, ціннісний, емоційний, діяльнісний. Показники визначених критеріїв соціальної відповідальності будемо розглядати як своєрідні індикатори сформованості реальних рівнів соціальної відповідальності школярів у мікросередовищі.

Враховуючи думку попередників і посилюючись на розуміння соціальної відповідальності як комплексної соціально детермінованої характеристики індивіда, у якій поєднується низка складових, виокремлено відповідні критерії й показники розвитку соціальної відповідальності школярів:

– когнітивний (морально-правова компетентність, знання, що регулюють прояв відповідальності в соціумі);

– ціннісно-самооцінний (соціальні цінності, етичні уявлення, соціально-значущі внутрішні мотиви, локус-контролю);

– емоційно-особистісний (соціальні емоції, соціальні якості);

– практично-діяльнісний (соціальні вміння, соціальна поведінка, соціальна активність).

Було визначено також критерій „соціальна ситуація розвитку школяра”, що характеризує внутрішню (психофізичні зміни відповідно до віку) й зовнішню (особистісне зростання завдяки соціокультурних обставин: статус, досвід, діяльність, права, обов'язки тощо) ситуації розвитку соціальної відповідальності дитини і

забезпечує з'ясування характеру впливу чинників і суб'єктів мікросередовища на розвиток соціальної відповідальності школярів. Соціальна ситуація визначає форми, шлях, слідуючи яким дитина набуває нових якостей особистості, беручи їх із мікросередовища, де соціальне стає індивідуальним. Зазначимо, що внутрішні ознаки розвитку соціальної відповідальності дитини у конкретній соціальній ситуації безпосередньо пов'язані і із зовнішніми ознаками, і психофізіологічними особливостями дитини у певний віковий період.

Розгляд критеріїв і показників формування відповідальності дітей молодшого, середнього і старшого шкільного віку показав, що не існує одного синтетичного періоду для розвитку соціальної відповідальності школярів. Начальні форми соціальної відповідальності розвиваються у дітей дошкільного віку у взаємодії з однолітками і виражаються в дотриманні правил, і у виконанні доручень дорослих. З плином часу соціальна відповідальність розвивається до рівня виконання обов'язків без нагадувань (в молодшому шкільному віці) і далі до рівня самостійності у вирішенні проблем (в середньому шкільному віці), потім до рівня самостійності та ініціативності у прийнятті рішень (в старшому шкільному віці). При цьому на кожному із вікових етапів провідною є самооцінка особистості, як самостійна оцінка своїх можливостей, свободи вибору для визначення характеру своєї відповідальності з виконання дій, зобов'язань. Розвиток соціальної відповідальності учнів від молодшого до старшого шкільного віку можливий за рахунок підвищення адекватності самооцінки та переходу від екстернального (визначальна роль зовнішнім впливам) до інтернального (визначальна роль власним діям, компетентності) локус-контролю [9]. Ці особливості розвитку соціальної відповідальності покладено у зміст кожного показника.

Засобом формалізації можна виділити три рівні розвитку соціальної відповідальності старшокласників (високий, середній, низький). Так, низький рівень відповідальності передбачає екстернальний локус-контролю, занижену або завищену самооцінку на тлі низької об'єктивної успішності особистості. Високий рівень відповідальності забезпечується інтернальністю локусом-контролю, адекватною самооцінкою особистості, що проявляється у високому рівні її об'єктивної успішності в навчанні, спільних справах, творчій діяльності. Рівні соціальної відповідальності школярів відповідно до внутрішніх та зовнішніх ознак її розвитку в мікросередовищі визначено за такими характеристиками: ступінь прояву, вираженість, глибина, дієвість, соціальна значущість, самостійність у реалізації знань, умінь, навичок.

Подальшого дослідження потребують такі аспекти проблеми, як забезпечення особистісно-орієнтованого підходу в процесі вивчення рівня розвитку соціальної відповідальності дітей на кожному з етапів шкільного віку.

6. Висновки

Теоретичний аналіз досліджуваної проблеми дозволив виокремити критерії розвитку соціальної відповідальності школярів і розкрити їх зміст через показники:

- когнітивний (морально-правова компетентність, знання);
- ціннісно-самооцінний (соціальні цінності, етичні уявлення, соціально-значущі внутрішні мотиви, локус-контролю);
- емоційно-особистісний (соціальні емоції, соціальні якості);
- практично-діяльнісний (соціальні вміння, соціальна поведінка, соціальна активність);

– соціальну (зовнішня, внутрішня) ситуацію розвитку.

Відповідно до особливостей розвитку соціальної відповідальності дітей шкільного віку розкрито рівні (високий, середній, низький), які характеризуються ступенем прояву, вираженістю, глибиною, дієвістю, соціальною значущістю, самостійністю у реалізації дитиною знань, умінь, навичок у мікросередовищі.

Література

1. Кравченко, А. А. Етос відповідальності вчителя в соціальних очікуваннях суспільства знань [Текст]: автореф. дис. ... д-ра філософ. наук / А. А. Кравченко; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2014. – 38 с.
2. Савчин, М. В. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості [Текст]: автореф. дис. ... д-ра психол. наук / М. В. Савчин; Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К., 1997. – 50 с.
3. Малько, А. М. Соціально-педагогічна діяльність у закладах освіти [Текст]: навч.-метод. пос. / О. М. Василенко, А. О. Малько. – Х.: Крок, 2004. – 83 с.
4. Радченко, О. В. Ціннісний вимір соціальної відповідальності в демократичній державі [Текст]: монографія / О. В. Радченко, І. Г. Савченко. – Х.: Вид-во ХНУВС, 2008. – 200 с.
5. Кочерга, О. М. Формування соціальної відповідальності у студентів педагогічного коледжу [Текст]: дис. ... канд. педагог. наук / О. М. Кочерга. – Ніжин, 2012. – 285 с.
6. Сметанський, М. І. Формування соціальної відповідальності вчителя в системі «школа-внз-школа» [Текст]: автореф. дис. ... д-ра пед. наук / Н. И. Сметанський. – К., 1994. – 42 с.
7. Стаднік, Н. В. Виховання відповідальності у дітей шестирічного віку у взаємодії сім'ї та школи [Текст]: дис. ... канд. пед. наук / Н. В. Стаднік; Інститут проблем виховання АПН України. – К., 2009. – 21 с.
8. Куниця, Т. Ю. Виховання відповідальної поведінки в учнів 7–8-х класів загальноосвітньої школи [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Т. Ю. Куниця. – К., 2008. – 20 с.
9. Тернопільська, В. І. Формування соціальної відповідальності старшокласників у позанавчальній діяльності [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук / В. І. Тернопільська; Інститут проблем виховання АПН України. – К., 2003. – 21 с.
10. Федорченко, Т. Є. Соціально-педагогічні засади профілактики девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища [Текст]: автореф. дис. ... д-ра пед. наук / Т. Є. Федорченко; Державний заклад „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”. – Луганськ, 2013. – 46 с.

*Рекомендовано до публікації д-р пед. наук, професор Подберезський М. К.
Дата надходження рукопису 08.05.2017*

Василенко Ольга Миколаївна, кандидат педагогічних наук, доцент, кафедра соціальної педагогіки, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, вул. Алчевських, 29, м. Харків, Україна, 61168
E-mail: o_vas@ukr.net